

MATERIALE SHKENCORE DHE KUMTESA

EDUART CAKA

Instituti i Historisë / Akademia e Shkencave e Shqipërisë
edicaka@hotmail.com

LITERATURA E UDHËPËRSHKRIMEVE NË HISTORISHKRIMIN E HAPËSIRAVE KUFITARE: NJË ANALIZË E BURIMEVE PERËNDIMORE DHE LINDORE PËR ELBASANIN E SHEK. XVI-XVII*

Abstrakt:

Ndonëse në burimet historike përmendet si një qendër banimi e hershme, në të vërtetë Elbasani që njohim sot me fizionominë e vet, e ka zanafillën gjatë periudhës së vendosjes së sundimit osman në hapësirën shqiptare. Kështu, qyteti i rindërtuar prej Mehmetit II në verën e vitit 1466 thuhet për pesë shekuj do të bëhej njëra prej qendrave më të rëndësishme administrative, demografike e ekonomike të Shqipërisë për një periudhë pesëshekullore. Si një zonë e përshkruar që në kohët e hershme prej ushtrive, pelegrinëve, tregtarëve e udhëtarëve që frekuentonin rrugën e famshme Via Egnatia, Elbasani e ruajti këtë pozitë strategjike edhe gjatë periudhës osmane, duke u kthyer në një qendër urbane të klerikëve, tregtarëve, udhëtarëve e spiunëve të brendshëm e të huaj. Pikërisht kjo ka bërë që të formohet një literaturë e gjerë për Elbasanin. Në këtë artikull do të paraqesim një panoramë të qytetit të Elbasanit gjatë shek. XVI-XVII, e cila ishte një qendër e rëndësishme administrative e Shqipërisë por që njëkohësisht pozicionohej në një gjeografi kufitare duke qenë larg nga qendra, me përqendrim të burimit dytësor sikurse janë librat e udhëtimeve. Analiza do të fokusohet te burimet perëndimore që japin informacion mbi qendrën në fjalë, por edhe ato lindore duke u ndalur tek të dhënat që jep udhëtari i mirënjohur osman i shek. XVII, Evliya Çelebiu.

* Kumtesë e mbajtur në "I. International Symposium on Evliya Çelebi: History and Culture of Travel", Istanbul 5-7 October 2023.

Fjalë kyçe:

Periudha osmane, hapësira kufitare, Elbasani, udhëpërshkrime, Evlija Çelebiu.

Hyrje

Megjithëse gjetjet arkeologjike por edhe burimet historike e përmendin Elbasanin si një vendbanim të hershëm, qyteti që njohim sot e ka zanafillën te rindërtimi që Mehmedi II i bëri në vitin 1466.¹ Ekziston një literaturë e gjerë tashmë mbi mënyrën se si u rindërtua qyteti, për politikën popullore që osmanët ndërmorën këtu si dhe për ekuilibrat politikë, ushtarakë e ekonomikë që mbizotëruan në këtë hapësirë si rrjedhojë e ndërveprimit të aktorëve të rëndësishëm lokalë e rajonalë. Me këtë nënkuptojmë veçanërisht përpjekjet e Venedikut për të ndaluar pozicionimin e osmanëve pranë zotërimeve të tij dhe gjendjen e vështirë që po kalonte Skënderbeu që luftonte me osmanët për thujse dy dekada.² Si përfundim, qyteti i themeluar me deportimin e më shumë se shtatëdhjetë familjeve që u sollën prej zonave përreth, brenda një shekulli

¹ Në burimet e hershme, të cilat shkojnë pas në kohë deri në shek. II p. e. s., Elbasani përmendet si *Skampeis* (Scampia, Skampini). Për më shumë, shih Milan Šufflay, *Städte und Burgen Albaniens, hauptsächlich während des Mittelalters* (Wien: Hölder-Pichler-Tempsky A.-G., 1924), 14; Hasan Ceka, “Nga historia e lashtë e Skampinit (Elbasanit)”, *Studime historike*, nr. 1 (1975): 147-151.

² Veçanërisht për përpjekjet e Venedikut për të ndaluar osmanët të vendosen në Elbasan dhe ndërtimin e kalasë prej këtyre të fundit, shih Aşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Çev. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç (İstanbul: MAS Matbaacılık, 2003), 251; Giammaria Biemmi, *Istoria di Giorgio Castrioto detto Scander-Begh* (Brescia: 1756), 455; Franz Babinger, *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, vol. I (München: Schmidt & Klaunig Kiel, 1962), 203; *Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë*, vëll. II, përgatitur nga Aleks Buda, Injac Zamputi, Kristo Frashëri, Petraq Pepo, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë (Tiranë: 1962), 345-346; Machiel Kiel, “İlbasan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXII (İstanbul: TDV Yay., 2000), 79-81; Eduart Caka, “Vakëfet dhe funksioni i tyre në qytetin e Elbasanit gjatë shekullit XVII”, *Studime historike*, nr. 1-2 (2016): 100-102.

do të kthehej në një rën prej qendrave më të mëdha demografike, ekonomike, politike e kulturore të Shqipërisë.³

Zhvillimi i shpejtë që përjetoi Elbasani gjatë shek. XVI lidhet me disa shkaqe, në krye të të cilave vjen pozita gjeografike. Prej shekujsh kjo hapësirë kishte qenë pjesë e itinerarit të ushtrive, karvanëve tregtarë, klerikëve, pelegrinëve, udhëtarëve e aventurierëve që ndiqnin të famshmen *Via Egnatia* për të mbërritur në qytetin e Kostandinit. Ndërsa tashmë, Elbasani nuk ishte vetëm një stacion i rëndësishëm që lidhte Durrësin e Shqipërinë me pjesët e brendshme të perandorisë për të mbërritur deri në Stamboll, por gjithashtu shërbente edhe si një stacion i ndërmjetëm për qytetet jugore shqiptare, si Berat, Gjirokastra, Vlora e Janina me ato të Veriut si Shkodra, Prizreni, Gjakova etj. Në të njëjtën kohë, Elbasani lidhej edhe me qendra të tjera të mëdha rajonale si Shkupi, Ohri, Manastiri e Selaniku. Kjo pozitë e rëndësishme gjeografike përbën edhe njërin prej faktorëve kryesorë që ndikuan në zhvillimin e qytetit.⁴

Funksionimi i Elbasanit si qendër sanxhaku, jo vetëm që shërbeu pozitivisht në zhvillimin demografik, ekonomik, politik e kulturor të qytetit, por bëri që këtu të vinin mjeshtër e zejtarë prej qendrave të ndryshme të sanxhakut, sikurse ishin nahijet e Durrësit, Çermenikës e Shpatit, prej të cilave gjithashtu silleshin në tregun e qytetit prodhimet bujqësore, blegtorale e detare duke krijuar një larmi të madhe. Kështu, krahas produkteve të detit dhe atyre të importit që vinin prej skelave të Durrësit e Bashtovës, nga zonat e ultësirës gjithashtu silleshin në tregun e Elbasanit edhe prodhime, si: kripë, ullinj, vaj ulliri, fruta, perime e varietete të ndryshme të grurit e misrit. Thuajse të ngjashme ishin edhe prodhimet që vinin prej zonës së Shpatit, ndërsa Çermenika, si hapësirë më e thyer, e furnizonte tregun e qytetit me produkte të blegtorisë. Pas

³ *Historia e Popullit Shqiptar*, vëll. I (Illirët, Mesjeta, Shqipëria nën Perandorinë Osmane gjatë shek. XVI – vitet 20 të shek. XIX), redaktor shkencor Kristaq Prifti, grup autorësh, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë (Tiranë: Toena, 2002), 548-549; Zija Shkodra, *Esnafet shqiptare (shek. XV-XX)*, Akademia e Shkencave e RP të Shqipërisë, Instituti i Historisë (Tiranë: 1973), 28-32; Machiel Kiel, *Arkitektura osmane në Shqipëri (1385-1912)*, përktheu Klodiana Smaljaj (Tiranë: AIITC, 2012), 137-138; Eduart Caka, *Vakëfet dhe ndikimi i tyre social në Shqipërinë e periudhës osmane*, Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë (Tiranë: Botimet albanologjike, 2021), 245.

⁴ Zija Shkodra, *Qyteti shqiptar gjatë Rilindjes Kombëtare*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë (Tiranë: 1984), f. 233; Caka, *Vakëfet dhe ndikimi i tyre*, 272-276.

viteve 1580 prodhimet e Elbasanit nisën të tregtoheshin në pazare të ndryshme të Rumelisë, ndërsa vetë qyteti në shek. XVII numëronte më shumë se 900 dyqane.⁵

Fuqizimi i një qendre të tillë administrative në qendër të Shqipërisë, do të bëhej shkak që qyteti të bëhej pjesë e itinerarit të udhëtarëve, tregtarëve, klerikëve e spiunëve të ndryshëm, të cilët do t'i jepnin qytetit vend në mesin e rreshtave që shkruan më pas. Kështu, Elbasanin e gjejmë të përshkruar si në shkrimet dhe relacionet e perëndimorëve, ashtu edhe në ato të autorëve osmanë.

Elbasani në burimet perëndimore të shek. XVI-XVII

Përkundër stabilitetit, ngadalësisë dhe vazhdimësisë që e karakterizonin qendrën, në hapësirat kufitare jeta paraqiste më shumë larmi. Kjo lidhej me faktin se kontrolli i qendrës ishte më elastik, por edhe për arsye se marrëdhëniet e ndërveprimit ndërmjet njerëzve që jetonin në të dyja anët e kufirit, paraqiste dinamizëm. Për shembull, ndonëse në kohët e thatësirave apo të luftës osmanët e kishin ndaluar tregtimin e misrit të venecianët, banorë ose qeveritarë lokalë e shkelën këtë ndalesë duke eksportuar produktin në fjalë.⁶ E njëjta gjë vlente edhe për popullatën përtej Adriatikut. Kjo, mes të tjerash, edhe për faktin se një tregti e tillë sillte të ardhura më të mëdha. Por, arsyet e një ndërveprimit të tillë, nuk ishin mirëfilli pragmatiste. Kështu, veçanërisht katolikët që jetonin në hapësirat veriore të Shqipërisë, si rrjedhojë e përkatësisë së tyre fetare, ishin shumë më të lidhur me botën perëndimore, më konkretisht, me Vatikanin. Krahas klerikëve që shkonin për të kryer studimet teologjike, të tjerë u vendosën në Venecia ku u angazhuan në jetën ekonomike të këtushme.⁷

Veçanërisht pas pushtimit të Durrësit (1501) dhe Tivarit (1571), prezenca e shteteve perëndimore në këtë hapësirë, sidomos e Venedikut që kishte pasur zotërimet e veta këtu, kishte marrë fund dhe Perëndimi u përball me një terr informativ në lidhje me administrimin osman të rajonit, gjendje e cila do të zgjaste deri në fillimet e shek. XVII me

⁵ Për tregun, grupet esnafore dhe prodhimet e artizanëve elbasanas, shih: Shkodra, *Esnafet shqiptare*, 67; Caka, *Vakëfet dhe ndikimi i tyre*, 107.

⁶ Caka, *Vakëfet dhe ndikimi i tyre*, 225-226.

⁷ Shkodra, *Esnafet shqiptare*, 303-304.

hapjen e konsullatave të huaja tregtare në Perandorinë Osmane.⁸ Në një situatë të tillë dhe, përkatësisht në një kohë të brishtë kur shtetet perëndimore ishin në përpjekje të organizimit të një kryqëzate që do “t’i hidhte përfundimisht turqit jashtë Europës”,⁹ nevoja për të mësuar atë që ndodhte në “tokat turke” kishte më shumë rëndësi se përherë. Prandaj, raporte dhe relacione të kohës, të përpiluara prej klerikëve, udhëtarëve e tregtarëve mbartin rëndësi të veçantë për të kuptuar situatën në hapësira kufitare si ajo e Shqipërisë në kohën e përplasjes së perandorive të mëdha. Në këto tekste, ndoshta më ilustruesi prej të cilëve është ai i harruar prej kryepeshkopit të Tivarit, Vincent Zmajeviqit, pasqyrohet situata fetare në vend, aspekte demografike e klerikale që lidhen me këtë temë, çështje që kanë të bëjnë me qasjen e osmanëve ndaj popullatës vendëse,¹⁰ mbi qytetet dhe gjeografinë e vendit si edhe të dhëna mbi popullatën në rastin e organizimit të një kryqëzate.

Edhe në rastin e Elbasanit, relacionet në fjalë nuk janë tekste që japin informacione të plota mbi qytetin, por të dhënat e përcjella në tekst konsistojnë në kuadër të temës që hartuesi i relacionit a letrës ka pasur për qëllim të hartojë. Për rrjedhojë, të dhënat për Elbasanin në këto tekste janë, diku një apo dy fjali, e diku tjetër një paragraf, të gjitha këto në kontekst të temës së parashtruar. Ndërkohë që, në traditën e *sejihatnameve*, sikurse do ta shohim edhe në rastin e Evlija Çelebiut, autori e përshkruan qytetin me hollësi duke i ndarë faqe të tëra. Në këtë kontekst, nëse do të shohim relacionet perëndimore të shek. XVII që flasin për Elbasanin, vërejmë se qyteti është trajtuar kryesisht në këto këndvështrime që po i paraqesim më poshtë:

a. *Konteksti politik e ushtarak*: në kohët kur Perandoria Osmane ishte e zhytur në kriza të karakterit politik ose ishte e dobësuar ushtarakisht, shtetet perëndimore tentonin të përfitonin nga situata dhe “t’i hidhnin turqit jashtë Europës”.¹¹ Duhet thënë se, gjatë këtyre

⁸ Konsullata e parë që u hap në hapësirën shqiptare ishte ajo e Francës në vitin 1669, në qytetin e Durrësit. Pak kohë më vonë do të hapeshin edhe konsullatat e Venedikut, Anglisë, Holandës dhe Raguzës. Për më shumë, shih: Shkodra, *Esnafet shqiptare*, 278.

⁹ Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, I (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954), 2.

¹⁰ Për relacionin në fjalë, shih *Arkivi i Institutit të Historisë* (më tej: *AIH*), A-III-535, “Relacion i gjendjes së Shqipërisë dhe Serbisë të vizituara prej Vincent Zmajeviqit, kryepeshkop i Tivarit në vitin 1702 deri 1703”, vëll. II, përkthyer nga Injac Zamputi, Tiranë: 1988.

¹¹ Halil İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, II (İstanbul: Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, 2016), 184.

shekujve në Europë ka ekzistuar vazhdimisht një plan i organizimit të një kryqëzate të madhe kundër osmanëve, motori organizues i së cilës kanë qenë me radhë, Vatikani, Spanja apo Austria. Ajo çka ka rëndësi për ne në këtë drejtim, është fakti se në të gjitha këto plane kryqëzatat, popujt e Ballkanit përllogariteshin si elementë ndihmës në luftën kundër osmanëve.¹² Nëse do të kemi parasysh faktin se elementi përbashkues i këtyre planeve për kryqëzata ishte ai katolik, në hapësirën ballkanike vetëm shqiptarët dhe kroatët qenë më të lidhur me këto projekte. Këtë e vërejmë edhe nga relacionet që klerikë të ndryshëm dërgonin nga Shqipëria në drejtim të Vatikanit, ku krahas aspekteve fetare, në këto tekste jepeshin të dhëna informuese mbi potencialin që kishte kjo zonë për t'iu bashkëngjitur një kryqëzate të mundshme. Fjala vjen, në një letër që i dërgonte kardinalit Gozzadino në vitin 1621, peshkopi i Sapës dhe i Sardës, Pjetër Budi, shprehej se ky vend ishte i krishterë prej kohëve të hershme dhe se njerëzit e këtushëm qenë të gatshëm për të luftuar kundër osmanëve, me qëllim që të shpëtonin prej sundimit turk. Në të njëjtën letër, ai flet edhe për Elbasanin, ku shprehet se në këtë qytet jetonin bashkësi të krishtera.¹³ Po ashtu, në një relacion që dërgonte në vitin 1636, peshkopi i Zadrimës, Frang Bardhi theksonte se në rast të një lufte të mundshme, numri i luftëtarëve shqiptarë që mund t'u bashkoheshin ushtrive perëndimore mbërrinte deri në më shumë se 20 mijë trupa. Pasi përmend këtë të dhënë, ai jep informacione mbi ushtrinë osmane, duke u shprehur se këtu mund të vinte një trupë me maksimumi 40 mijë ushtarë dhe se hyrja e tyre në hapësirën shqiptare ishte e mundur vetëm përmes Elbasanit.¹⁴

¹² Për një studim të mirëfilltë në lidhje me integrimin e shqiptarëve brenda këtyre planeve për të hedhur osmanët prej Europës, shih Ardian Muhaj, *Projekte kundërosmane në shek. XVI-XVII mes fantazisë, interesit dhe realitetit*, Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë (Tiranë: Botimet albanologjike, 2022); Gjithashtu shih Noel Malcolm, *Agjentë perandorakë: Një familje shqiptare në botën mesdhetare të shekullit të gjashtëmbëdhjetë*, përktheu Kastriot Myftiu (Tiranë: Dudaj, 2015); Peter Bartl, *Ballkani Perëndimor midis monarkisë spanjolle dhe Perandorisë Osmane: Mbi çështjet e luftës antiturke në kapërcyell të shek. XVI dhe XVII*, përktheu Pëllumb Xhufi (Tiranë: Dituria, 2011).

¹³ *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*, vëll. I (1610-1634), përkthyer dhe përgatitur nga Injac Zamputi, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Gjuhësisë (Tiranë: 1963), 301-303.

¹⁴ *Dokumente për historinë e Shqipërisë (1623-1653)*, transkriptuar e përkthyer nga Injac Zamputi (St. Gallen: Albanisches Institut, 2015), 143-145.

b. *Konteksti fetar dhe kulturor*: në letrat dhe relacionet e dërguara prej klerikëve shqiptarë drejt Vatikanit, elementi fetar zë vendin kryesor. Kjo lidhet me dy shkaqe: e para ka të bëjë me faktin se tekstet në fjalë ishin shkruar me motive fetare dhe, së dyti, feja ishte qendra e jetës politike, sociale e kulturore për periudhën që po flasim. Për rrjedhojë, edhe këto relacione përmbajnë informacione mbi organizimin kishtar në Shqipëri, problemet me të cilat përballeshin klerikët e bashkësia dhe detaje të ngjashme mbi gjendjen e komunitetit katolik që jetonte në këtë gjeografi. Në kontekst me temën e trajtuar, herë-herë hasim përshkrime të qyteteve ku jetonte kjo bashkësi, fjala vjen për Shkodrën, Lezhën, Krujën etj. Por, për Elbasanin nuk gjejmë dot të dhëna pasi këtu jetonin “turqit dhe skizmatikët”, pra myslimanët dhe ortodoksët.¹⁵ Parë në këtë këndvështrim, informacionet mbi Elbasanin janë më të pakta krahasuar me qytetet më në Veri, porse burimet flasin vetëm për 17 kisha katolike që ekzistonin në fshatrat që vareshin prej Elbasanit.¹⁶

Një tjetër element që duhet përmendur sa i përket komunitetit katolik të Elbasanit, ishin edhe *kripto-kristianët* që jetonin në pjesën e Shpatit. Madje, ekzistenca e fenomeneve të tilla, ku pjesëtarë të bashkësisë së krishterë nisën të prezantoheshin në jetën publike si myslimanë ndërsa në të vërtetë ishin të krishterë, vullli i islamizimit dhe problematika të tjera që vëreheshin në organizimin kishtar, e detyruan Vatikanin të ndërmerre hapa seriozë në këtë drejtim, masa të cilat u konkretizuan me urdhrin e Papës Klementi XI për mbajtjen e një kuvendi të përgjithshëm që u mbajt në Lezhë më 1703.¹⁷

c. *Konteksti ekonomik*: në fondet arkivore perëndimore, më saktësisht ato italiane, një pjesë e të cilave është përkthyer e botuar edhe në gjuhën shqipe, ekzistojnë dokumente të shumta edhe në lidhje me aspekte ekonomike e tregtare. Kështu, nëse në raportet kryesore që bajli venecian dërgonte prej Stambolli preken më shumë çështje të marrëveshjeve tregtare ndërmjet shteteve apo problematika të importit e eksportit, raportet e dërguara prej autoriteteve lokale përmbajnë tematika më të prekshme sikurse janë çështjet e kontrabandës. Për shembull, në

¹⁵ *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*, vëll. II (1634-1650), përkthyer dhe përgatitur nga Injac Zamputi, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Gjuhësisë (Tiranë: 1965), 235.

¹⁶ *Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore*, II, 235-237.

¹⁷ *Kuvendi i Arbënit (Romë 1706)*, Tekst kritik – përgatitur dhe pajisur me shënime si dhe me konkordancat leksikore nga Bardhyl Demiraj (Shkodër: Botimet françeskane, 2012).

këto relacione flitet për produkte si: misri, vaji, leshi, lëkura, lëndët drusore etj. që vendësit ua shishnin anijeve perëndimore, në krahun tjetër jepen informacione për armë e municione që futeshin fshehurazi në hapësirën shqiptare prej aktorëve të huaj, të cilat do të përdreshin prej popullatës vendëse në raste të rebelimeve.¹⁸

Krahas përfaqësuesve diplomatikë dhe klerikëve, për shekujt në fjalë mund të evidentohet edhe një grup i vogël udhëtarësh a kronistësh që e kanë vizituar hapësirën shqiptare, duke na dhënë informacione mbi të.¹⁹ Përshtkrimi më i gjatë mbi Elbasanin për këtë kohë, ndoshta është ai i botuar për herë të parë prej S. Ljubić-it, të cilit i referohen thuajse të gjitha studimet mbi këtë qytet. Kështu, sipas këtij raporti, qyteti shtrihej mbi një fushë të gjerë, kishte mure të mëdha por që ishin të dobëta, kalaja ishte në formë drejtkëndore dhe kishte brenda lagje të shumta. I njëjti autor shprehet gjithashtu se europianët e quanin atë *Terra Nuva*, ndërsa bizantinët *Neokastro*.²⁰

Elbasani në *Sejihatnamenë* e Evlija Çelebiut

Ndryshe nga informacionet e parashtruara më lart, Evlija Çelebiu paraqet një informacion tejet të zgjeruar dhe të hollësishëm mbi qytetin e Elbasanit. Ai do ta vizitonte këtë qendër të rëndësishme urbane në

¹⁸ Në një raport që bajli i Korfuzit dërgonte në dhjetor të vitit 1595, shprehej se nga Pulja e Italisë ishin kontrabanduar armë, të cilat do të përdreshin për mbështetjen e kryengritjes në Himarë. Për më shumë, shih *Dokumente të shekujve XVI-XVII për historinë e Shqipërisë (1593-1602)*, vëll. II, përgatitur nga Injac Zamputi, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë (Tiranë: 1990), 72-73.

¹⁹ Me këtë nënkuptojmë relacionin e përgatitur nga Jovan Kotoviç në fundin e shek. XVI mbi udhëtimet që kishte kryer, si edhe të dhënat që gjenden në *Geographia-n* e Philippus Cluverius-it mbi historinë, qytetet dhe kulturën e shqiptarëve. Për më shumë, shih *Dokumente të shekujve XVI-XVII*, II, 247-262.

²⁰ "... e poi s'entra nelle belle e fruttifere pianure della citta d'Elbassan detta come di sopra, Terrs nuova, la qual citta e di buon circuito, posta in pianura, e di mille fuogbi de Turchi, e ha intorno un grandissimo borgo de Turchi e christiani; é luocho mercantile abbondantissimo di tutte le cose. La terra ha le mure, torre in forma quadra con un fosso, ma tutte debole, ne si fanno guardia de e notte, ne si serrano le porte, e vi sono tante fontane, che oltre li condotti d'aqua per uso delle case particolari, che quasi tutte hano aqua viva. Dentro la cita vi sono rode de mollini dale aque condotte di fuora puoco lontane..." Shih Sime Ljubić, "Ízvještaj god. 1570 o Arbanaskoj", *Starine*, XII, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti (Zagreb: 1880), 198.

gjysmën e dytë të shek. XVII, duke ndarë plot pesëmbëdhjetë faqe tekst për përshkrimin e detajuar të këtij vendi,²¹ aspekte të cilat po i përmbledhim shkurtimisht në disa pika kryesore:

a. *Fizionomia e qytetit dhe aspektet gjeografike*: pasi bën një përshkrim të detajuar të kalasë, Çelebiu vijon me paraqitjen e pjesës së varoshit duke folur për lagjet e këtushme dhe konakët e bukur të parisë së qytetit. Kronisti osman shprehet se Elbasani kishte 28 lagje (18 myslimane, 10 të krishtera), se banorët e tij ishin vendës dhe se nuk kishte asnjë të huaj. Në vijim, duke iu referuar regjistrit të ket'hydasë së qytetit, shprehet se këtu kishte plot 1 150 shtëpi e saraje, duke nxjerrë në pah madhësinë e Elbasanit gjatë shek. XVII.²² Autori nuk ndalet vetëm në pjesën e qytetit, por edhe në klimën, terrenin, burimet ujore, vendet e bukura dhe veçori të tjera gjeografike që e karakterizojnë këtë hapësirë, qasje të cilën e sheh në të gjithë veprën e Çelebiut. Në rastin e Elbasanit, ai thekson se, si rrjedhojë e klimës së mirë që e karakterizonte këtë vend, njerëzit e tij ishin të shëndetshëm dhe se toka ishte e favorshme për kultivimin e të gjitha produkteve.²³

b. *Ekonomia dhe prodhimet*: nisur nga kushtet e mira gjeografike, Çelebiu shprehet se në këtë zonë kultivoheshin të gjitha llojet e frutave e të perimeve. Por ai shprehet se më së shumti në hapësirën e Elbasanit prodhohej gruri, elbi e thekra.²⁴ Ai tregon për bollëkun dhe produktet cilësore që nxirreshin në tregun e Elbasanit, ku 900 dyqanet e këtushme shisnin objektet më të mira. Ndërsa në tregun e madh që mbahej të dielën, njerëzit vinin në grupe të mëdha nga të katër anët e sanxhakut.²⁵

c. *Vakëfet dhe feja*: Evlija Çelebiu jep informacione me rëndësi mbi objektet fetare dhe ato të bamirësisë që gjendeshin në qytetin e Elbasanit. Fillimisht, ai përmend faktin se qyteti kishte plot 46 xhami e mesxhide, ndërsa më pas paraqet të dhëna të hollësishme mbi ato më

²¹ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. 8 (İstanbul: Orhaniye Matbbası, 1928), 716-730; Gjithashtu, shih Robert Dankoff & Robert Elsie, *Evliya Çelebi in Albania and adjacent regions (Kosovo, Montenegro, Ohrid)* (Leiden: Brill, 2000); Evlija Çelebi, *Shqipëria: para tre shekujsh*, përkthyer nga Sali Vuçiterni (Tiranë: Besa, 2000).

²² *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 719.

²³ *Po aty*, 723-725.

²⁴ Për detajet, shih *po aty*, f. 725.

²⁵ Ai shprehej se tregu ishte i shtruar me kalldrëm, se në cepin e kalldrëmit kalonin kanalet e ujit që freskonin vendin dhe se njerëzit tregtonin nën hijen e pemëve të gjata që lartësoheshin në të dyja anët e kalldrëmit. Shih *po aty*, 723-725.

kryesoret. Në vijim përshkruan veprat e mëdha të bamirësisë që ishin ndërtuar prej institucioneve të vakëfeve.²⁶

d. *Njerëzit dhe jeta shoqërore*: Çelebiu përshkruan me hollësi mënyrën e jetesës së banorëve të Elbasanit, veshjet e tyre, marrëdhëniet ndërmjet njerëzve dhe aspekte të tjera të jetës shoqërore. Duke u ndalur te klima e favorshme që kishte kjo zonë, Çelebiu shprehet se njerëzit ishin të shëndetshëm, madje shprehet se edhe ata që e kishin kapërcyer moshën njëqindvjeçare, qenë në formë të mirë.²⁷ Pasi përshkruan veshjet e burrave dhe të grave, kronisti osman numëron edhe emrat më të përdorur për fëmijët. Nisur nga fakti se banorët e qytetit ishin të gjithë shqiptarë, ai thekson se njerëzit këtu flisnin shqip, se një pjesë e madhe njihje edhe turqishten, se dijetarët zotëronin edhe persishten dhe tregtarët komunikonin në greqisht e italisht.²⁸ Konstatimi i fundit është tejet i rëndësishëm, pasi tregon qartësisht ndërveprimin që elitat e qytetit kishin me të dyja botët, atë perëndimore dhe lindore.

Në *Sejihatname* gjenden të dhëna mbi jetën shoqërore në qytetin e Elbasanit. Krahas të dhënave mbi medresetë, shkollat dhe daru'l-kurratë e këtushme, ai shprehet se njerëzit e merrnin dijen e kulturën edhe në teqetë dhe xhamitë, duke shtuar se dijetarët ishin njerëz me dije të thelluara. Çelebiu veçon traditën poetike dhe numrin e madh të poetëve që kishte Elbasani, duke theksuar se kjo qendër urbane ishte e zhvilluar në aspektet e artit dhe të kulturës. Më tej, ai flet për shëtitorët, vendet ku mund të shkohej për piknik, madje shton se këtu gjendeshin edhe gjashtë kafene, në të cilat kalonin kohën njerëzit e artit e të kulturës.²⁹

Si përfundim, Çelebiu e përshkruan Elbasanin si një vend të zhvilluar, të bukur e me kulturë. Madje, ai e cilëson qytetin për nga bukuria, si njërën prej qendrave më të bukura të Rumelisë, duke thënë se, ashtu sikurse Antepi është “nusja” e Anadollit për nga bukuria, “e stolisura” e Rumelisë është qyteti i Elbasanit.³⁰

²⁶ Për detajet, shih *po aty*, 721; Kiel, *Arkitektura osmane*, 139.

²⁷ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 728-729.

²⁸ Evlija Çelebiut i tërheq vëmendjen interesi i madh që popullsia e qytetit kishte ndaj dijes dhe poezisë. Sikurse thekson vetë ai, muret e jashtme të xhamisë së Sinan Pashës qenë të mbushura me poezitë dhe shënimet e udhëtarëve grekë, arabë e persë, sa këtu ishte e pamundur të gjeje një hapësirë të pashkruar. Për këtë arsye, ai shprehet se historianët e kishin quajtur Elbasanin *Dar-i Shuara*, pra vendi i poetëve. Shih *po aty*, 721.

²⁹ *Po aty*, 723.

³⁰ *Po aty*. 716.

Analiza e burimeve

Ndonëse deri sot është zhvilluar një traditë e studimeve mbi figurën e *Elvija Çelebiut* dhe veprën e tij, *Sejihatname-në*, relacionet dhe raportet që gjenden në arkivat perëndimorë e që trajtojnë hapësirat shqiptare për periudhën që trajtuam, kanë mbetur thuajse të pastuduara. Ndonëse një pjesë e konsiderueshme e tyre janë përkthyer dhe botuar, kryesisht prej Injac Zamputit e Giuseppe Valentinit, dhe janë përdorur prej historianëve të periudhës, në aspektin e historisë sociale e urbanistike, ato mbeten ende të pashfrytëzuara. Nisur prej faktit se kjo është vetëm një kumtesë, këtu u ndalëm vetëm në rastin e qytetit të Elbasanit gjatë shek. XVI-XVII, duke u përpjekur të evidentojmë se si e pasqyrojnë dokumente të tilla jetën në hapësirat kufitare osmane. Kështu, nisur prej informacioneve të dhëna më lart nga raporte e relacione të ndryshme mbi qytetin e Elbasanit dhe të dhënave që gjejmë në *Sejihatnamenë* e Evlija Çelebiut për të njëjtën periudhë, e kemi të lehtë të evidentojmë disa pika që nxjerrin në pah ndasitë dhe pikëtakimet e burimeve të ndryshme, të së njëjtës kohë, mbi të njëjtin vend.

Në pamje të parë, elementi kryesor që spikat në vrojtimin e burimeve, është arsyeja e përpilimit të teksteve. Evlija Çelebiu, i cili në pjesën kryesore të vendeve që ka vizituar ishte ngarkuar edhe me detyra shtetërore, e ka përdorur këtë mundësi për të përshkruar të gjitha hapësirat që ka parë. Ndërsa relacionet e lartpërmendura, megjithëse përmbajnë edhe përshkrime të vendeve, janë hartuar kryesisht me një qëllim, ku kryesisht dominon aspekti fetar. Si Çelebiu ashtu edhe hartuesit e relacioneve në fjalë, pjesa kryesore e të cilëve janë klerikë, i përkasin asaj që osmanët e quanin si shtresa “ilmije”, pra e dijetarëve.

Në rastin e përshkrimit të hapësirave gjeografike, qasja e hartuesve është e ndryshme. Nëse në *Sejihatname* është pasqyruar me detaje qyteti me të gjitha elementet e tij urbanistike, gjeografike, arkitekturore e sociale, relacionet e lartpërmendura i përmendin hapësirat urbane, pra qytetet, në kontekst të misionit me të cilin kishin mbërritur këtu. Ndonëse në plan të parë ata paraqesin informacionet mbi gjendjen e kishës dhe organizimin e bashkësisë, në vijim gjithnjë shtojnë pikat më të dobëta që osmanët kishin në këto vende, gatisshmërinë e njerëzve për t’iu bashkuar një kryengritjeje të mundshme dhe potencialin ushtarak e njerëzor të këtyre zonave në një fushatë të përgjithshme antiosmane.

Kjo qasje reflektohet edhe në detajet e teksteve. Kështu, nëse Çelebiu kur flet për një vend të caktuar i përshkruan në vija të përgjithshme të dhënat për banorët e krishterë që jetonin aty, për myslimanët ndalet në detaje duke i përshkruar hollësisht parinë e vendit, bamirësinë, veprat e kultit, dijetarët dhe të gjithë faktorët e tjerë që duhen theksuar. Të njëjtën qasje vërejmë edhe në relacionet e lartpërmendura, ku për qendrat e banuara prej myslimanëve ndalen në vija të përgjithshme, ndërsa flasin me detaje për gjendjen e bashkësisë së krishterë, objektet e kultit, problematikat që kishin si komunitet etj. Parë nga ky këndvështrim, leximi i të dyja teksteve do të rezultonte plotësuese në formësimin e panoramës dhe kuptimin e gjendjes.

Krahasimi i burimeve është tejet interesant për ata që shkruajnë mbi historinë urbane. Nëse Çelebiu flet për madhësinë që kishte qendra, në tekstet e relacioneve del në pah dinamizmi dhe elasticiteti që kishin hapësirat rurale. Kur Çelebiu flet për madhësinë e shtetit, veprat e rëndësishme arkitekturore që janë ndërtuar, ai nuk flet për përplasjet që ndodhnin në zona të caktuara apo rebelimet që i bëheshin qeverisë lokale e qendrore diku tjetër. Për rrjedhojë, hulumtimi i të dy llojeve të këtyre burimeve na del përpara edhe si mënyra më e mirë krahasuese që do të na çonte drejt një historishkrimi sa më të mirë të hapësirave kufitare gjatë periudhës së sundimit osman.

Përfundime

I themeluar në gjysmën e shek. XV, Elbasani u zhvillua brenda një kohe të shkurtër duke u bërë njëra prej qendrave më të rëndësishme të Shqipërisë vetëm një shekull më vonë. Në këtë kumtesë u përpoqëm të pasqyrojmë këtë zhvillim që arriti qyteti në fjalë duke shfrytëzuar ato që mund të konsiderohen si burime dytësore, pra letra, relacione, raporte e tekste udhëtimesh, të cilat nuk përmbajnë saktësinë e burimeve arkivore. Nisur nga pozita gjeografike si një zonë kufitare, përbërja fetare dhe rëndësia e madhe strategjike që kishte, përshkrimi dhe trajtimi i hapësirave shqiptare në këto burime dytësore, jo vetëm që na ndihmon në plotësimin dhe analizimin e burimeve të dorës së parë, por na pasqyron edhe mentalitetin e kohës, të cilin e gjejmë të reflektuar më së miri në këto dokumente.

Burime e bibliografi:

Arkiva:

Arkivi i Institutit të Historisë (AIH)

- A-III-535, “Relacion i gjendjes së Shqipërisë dhe Serbisë të vizituara prej Vincent Zmajeviqit, kryepeshkop i Tivarit në vitin 1702 deri 1703”, vëll. II, përkthyer nga Injac Zamputi, Tiranë 1988.

Literaturë historiografike:

Paşazade, Aşık. *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Çev. Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç. İstanbul: MAS Matbaacılık, 2003.

Babinger, Franz. *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante*, v. I. München: Schmidt & Klaunig Kiel, 1962.

Bartl, Peter. *Ballkani Perëndimor midis monarkisë spanjolle dhe Perandorisë Osmane; Mbi çështjet e luftës antiturke në kapërcyell të shek. XVI dhe XVII*. Përktheu Pëllumb Xhufi. Tiranë: Dituria, 2011.

Biemmi, Giammaria. *Istoria di Giorgio Castrioto detto Scander-Begh*. Brescia: 1756.

Burime të zgjedhura për Historinë e Shqipërisë, vëll. II. Përgatitur nga Aleks Buda, Injac Zamputi, Kristo Frashëri, Petraq Pepo. Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë: 1962.

Caka, Eduart. “Vakëfet dhe funksioni i tyre në qytetin e Elbasanit gjatë shekullit XVII”, *Studime historike*, nr. 1-2, Tiranë: 2016: 99-113.

Caka, Eduart. *Vakëfet dhe ndikimi i tyre social në Shqipërinë e periudhës osmane*. Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë. Tiranë: Botimet albanologjike, 2021.

Ceka, Hasan. “Nga historia e lashtë e Skampinit (Elbasanit)”, *Studime historike*, nr. 1. Tiranë: 1975: 147-151.

Dokumente për historinë e Shqipërisë [1623-1653]. Transkriptuar e përkthyer nga Injac Zamputi. St. Gallen: Albanisches Institut, 2015.

Dokumente të shekujve XVI-XVII për historinë e Shqipërisë (1593-1602), vëll. II. Përgatitur nga Injac Zamputi, Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i Historisë. Tiranë: 1990.

Çelebi, Evlija. *Shqipëria: para tre shekujsh*. Përkthyer nga Sali Vuçiterni. Tiranë: Besa, 2000.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, C. 8. İstanbul: Orhaniye Matbbası, 1928.

Historia e Popullit Shqiptar, vëll. I (Illirët, Mesjeta, Shqipëria nën Perandorinë Osmane gjatë shek. XVI – vitet 20 të shek. XIX). Redaktor shkencor Kristaq Prifti, grup autorësh. Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë. Tiranë: Toena, 2002.

- İnalçık, Halil. *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, II. İstanbul: Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, 2016.
- İnalçık, Halil. *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.
- Kiel, Machiel. "İlbasan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. XXII. İstanbul: TDV Yay., 2000.
- Kiel, Machiel. *Arkitektura osmane në Shqipëri (1385-1912)*. Përktheu Klodiana Smaljaj. Tiranë: AIITC, 2012.
- Kuvendi i Arbënit (Romë 1706)*. Tekst kritik – përgatitur dhe pajisur me shënime si dhe me konkordancat leksikore nga Bardhyl Demiraj. Shkodër: Botimet françeskane, 2012.
- Ljubić, Sime. "İzvještaj god. 1570 o Arbanaskoj", *Starine*, XII. Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1880.
- Malcolm, Noel. *Agjentë perandorakë: Një familje shqiptare në botën mesdhetare të shekullit të gjashtëmbëdhjetë*. Përktheu Kastriot Myftiu. Tiranë: Dudaj, 2015.
- Muhaj, Ardian. *Projekte kundërosmane në shek. XVI-XVII mes fantazisë, interesit dhe realitetit*. Akademia e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë. Tiranë: Botimet albanologjike, 2022.
- Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme në shekullin XVII*, vëll. I (1610-1634). Përkthyer dhe përgatitur nga Injac Zamputi, Universiteti Shtetëror i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë: 1963.
- Relacione mbi gjendjen e Shqipërisë veriore dhe të mesme në shekullin XVII*, vëll. II (1634-1650). Përkthyer dhe përgatitur nga Injac Zamputi. Universiteti Shtetëror i Tiranës, Fakulteti i Historisë dhe i Gjuhësisë. Tiranë: 1965.
- Dankoff, Robert & Robert Elsie. *Evliya Çelebi in Albania and adjacent regions (Kosovo, Montenegro, Ohrid)*. Leiden: Brill, 2000.
- Šufflay, Milan. *Städte und Burgen Albaniens, hauptsächlich während des Mittelalters*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky A.-G., 1924.
- Shkodra, Zija. *Esnafet shqiptare (Shek. XV-XX)*. Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë. Tiranë: 1973.
- Shkodra, Zija. *Qyteti shqiptar gjatë Rilindjes Kombëtare*. Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Historisë. Tiranë: 1984.

EDUART CAKA

Institute of History / Academy of Sciences of Albania
edicaka@hotmail.com

S u m m a r y

TRAVELOGUE LITERATURE IN THE HISTORIOGRAPHY OF BORDERLANDS: AN
ANALYSIS OF WESTERN AND EASTERN SOURCES FOR THE CITY OF ELBASAN IN
THE 16TH-17TH CENTURIES

Founded in the mid-15th century, Elbasan developed within a short time, becoming one of the most important centers of Albania just a century later. In this paper, we attempted to reflect this development that the city in question achieved by utilizing what can be considered secondary sources, namely letters, relations, reports and travel texts, which do not contain the accuracy of archival sources. Given its geographical position as a border area, its religious composition and the great strategic importance it had, the description and elevation of Albanian spaces in these secondary sources not only helps us to complement the analysis of first-hand sources, but also reflects the mentality of the time, which we find best reflected in these documents.

